

Izvorni članak UDK 111.1:114(045)
 111.1:128(045)
 1 Hegel, G. W. F.
 doi: [10.21464/fi38103](https://doi.org/10.21464/fi38103)
 Primljeno 15. 9. 2017.

Mina Đikanović

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Dr Zorana Đinđića 2, RS–21100 Novi Sad
mina.djikanovic@ff.uns.ac.rs

Bitak – prostor – duša

Hegelova tematizacija prostora kao apstraktne općenitosti

Sažetak

Helenski filozofi ne poznaju fenomen prostora kao apstrakcije, nego samo mjesta kao potpuno ispunjenog prostora, događajnosti onoga hic kojoj odgovara događajnost onoga nunc. Tek novovjekovna filozofija i Newtonova tematizacija omogućuju apstraktno određenje prostora. U Kantovoj filozofiji samorazumljivi objektivitet njutnovskog prostora transformira se u apriorni subjektivitet prostora kao čiste forme čulnosti. Za Hegela prostor je čista apstrakcija, prvo određenje prirode. Autorica nastoji rasvijetliti Hegelovo razumijevanje prostora po analogiji s bitkom kao prvim momentom znanosti logike te dušom kao prvim momentom filozofije duha. Bitak, prostor i duša označavaju prve apstrakcije u kojima je pod paradigmom čiste nužnosti in nuce sadržana čitava kategoričnost slobode. Filozofija prirode započinje pojmom prostora, a završava pojmom roda, otkrivajući slobodu kao vlastiti supstrat. Time se omogućuje čistoj apstraktnosti prostora da se kao res extensa iz sebe razvije u konkrekciju res cogitans.

Ključne riječi

Georg Wilhelm Friedrich Hegel, duh, prostor, bitak, duša, apstraktno, konkretno

Hegel navodi da se »oduvijek mnogo toga iznosilo o prirodi prostora«.¹ I to je doista tako: prostor i vrijeme svojevrzni su referencijalni okvir čovjekovog iskušavanja zbiljnosti te su, shodno tome, predmetom filozofijskog i znanstvenog istraživanja praktično oduvijek. Apstraktna određenja prostora novijeg su datuma. Bitno objektivistički svjetonazor helenske filozofije podrazumijeva i bitno objektivistički karakter prostora. Prostor je tu percipiran prvenstveno kao ispunjeni prostor, kao mjesto. Helenski filozofi ne fokusiraju pozornost na fenomen *prostora* kao apstrakcije, nego *mjesta* kao potpuno ispunjenog prostora, događajnosti onoga *hic* kojoj odgovara događajnost onoga *nunc*. Ono što će kasnije postati poznatim kao apsolutni prostor u filozofiji stare Grčke zahtjeva gotovo akt vjere. Tako Platon govori o vječitom rodu prostora

1

Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, preveo Viktor D. Sonnenfeld, Veselin Masleša, Svjetlost, Sarajevo 1987., primjedba uz § 254, str. 213. Interesantno je, međutim, to što Hegelov po-

jam prostora nije privukao značajniju istraživačku pozornost. Usp. Hiralal Haldar, »Space and Time in Hegel's Philosophy«, *Monist* 42 (1932) 4, str. 520–532, str. 520. doi: <https://doi.org/10.5840/monist19324243>.

»... koji ne podliježe propadanju, a pruža boravište svemu što postaje; uhvatljiv je izvjesnim nepravim zaključivanjem u odsustvu svakog čulnog opažanja i jedva da se u njega može vjerovati.«²

Ipak, on navodi kako biće, prostor i postojanje postoje na tri različita načina i rođeni su »prije postanka neba«. Ovaj vid apstraktnog poimanja prostora još je uvijek ukorijenjen u duboko objektivistički horizont. U Aristotela prostor nije sasvim reducibilan na neko *ovdje*, premda se prostor ne može misliti kao prazan jer je odrediv prije svega kao nužni uvjet kretanja. Ne može se prostor odrediti nezavisno od mjesta, a mjesto je

»... prvo ono koje sadržava ono čega je mjesto, nije nikakav dio same stvari; i, uz to, prvotno mjesto nije ni manje ni veće [od same smještene stvari]; i zatim, mjesto može svaka stvar ostaviti i ono je izdvojivo.«³

Dalje,

»... i mjesto je negdje, samo ne kao u mjestu, nego kao granica u ograničenome, budući da nije svako biće u mjestu, nego samo pokretljivo tijelo.«⁴

Pokretljivo tijelo je ono koje određuje mjesto te je time i prostor određen kretanjem. Ideja praznoga prostora u Aristotela nije prihvatljiva.

U Hegelovu sistemu filozofije, usmjerenost na prostornu i vremensku pojedinačnost pripada osjetilnoj svijesti.⁵ Osobita vrsta usredotočenosti na mjesto uočljiva je i u Zenonovim aporijama – tako Hegel ističe kako su Zenonove aporije nerazrješive ako se mjesta izoliraju kao vremenske točke. Mogućnost apstrahiranja od »lokalizacije« prostora postavljena je Newtonovom tematizacijom, što ne znači da je Kant slijedio Newtonova rješenja: čitava je kritička filozofija potaknuta Humeovom filozofijom, no krajnji rezultat Kantova kritičkog projekta dijametralno je suprotan Humeovim zaključcima. Koncept apsolutnog prostora (naspram relativnog) utro je put Kantovu određenju prostora kao apriorne forme čulnosti:

»Apsolutni prostor, po svojoj prirodi, bez odnosa s nečim vanjskim, ostaje uvijek isti i nepokretan. Relativni prostor je neka pokretna dimenzija ili mjera apsolutnog prostora; koju naša osjetila određuju na temelju položaja prema tijelima; i koja se obično uzima za nepokretni prostor (...). Apsolutni i relativni prostor su isto po obliku i veličini, ali oni ne ostaju uvijek isto po broju.«⁶

Razlikovanjem apsolutnog i relativnog prostora Newton je napravio konkretnu razliku između prostora i mjesta. Apsolutnog se prostora više ne tiče problem mjesta, njemu pripadaju ontološke odredbe. Relativni prostor ono je što se razmatra kad je riječ o problemu mjesta.

Dakle, Newtonova filozofija prirode otvorila je novi horizont razumijevanja prostora ne samo za potonji razvitak prirodne znanosti nego i – ili prije svega – za filozofiju. Mogućnost pravljenja distinkcije između relativnog i apsolutnog prostora u isto vrijeme mogućnost je *subjektiviranja* koncepta prostora. Premda sam Newton nije slijedio mogućnost koju je njegova vlastita tematizacija otvorila, potonje diskusije uputile su Kanta k rješenju izloženom u transcendentalnoj estetici. Apsolutni prostor i vrijeme mogu očuvati karakter kantovske stvari po sebi, ostavljajući područje relativnog prostora i vremena nadzoru ljudske subjektivnosti. Kantova analiza u *Kritici čistoga uma* učvrstila je tu mogućnost na nivo (metafizičke) apriornosti:

»... razmotrit ćemo najprije prostor. [No pod tumačenje (expositio) razumijevam jasnu (ako ne i iscrpnu) predodžbu o onome što pripada nekome pojmu. Tumačenje je pak metafizičko, ako sadržava ono što prikazuje pojam kako je a priori dan.]«⁷

U Kantovom sistemu filozofije, prostor i vrijeme su apriorne forme čulnosti. Kao takve, one odgovaraju apriornim formama razuma, tj. kategorijama, i idejama, kao apriornim formama uma. To znači da se u Kantovoj filozofiji prostor i vrijeme mogu – štoviše, moraju – tumačiti i razumijevati iz konteksta cjeline apriornosti ljudske duševnosti, odnosno, ljudskih spoznajnih moći.

Hegelovo poimanje prostora

Način na koji je Hegel filozofski apsolvirao pojam prostora također se mora utvrditi iz cjeline. No cjelina o kojoj je riječ u Hegelovu sistemu filozofije nije više cjelina apriornosti ljudskih spoznajnih moći, nego je cjelina samorazvitka duha, potonjoj filozofiji poznata kao apsolutni idealizam. Kao središnji pojam Hegelova filozofskog projekta, duh jest sve. On nije ni puki temelj materijalnog ni jedan od mogućih principa svijeta. Duh *nije ni apsolut* jer je najviša odredba apsoluta da je on – duh!⁸ Duh je jedini princip svijeta, ali ne samo kao princip jer riječ je o tome da je »neko takozvano načelo ili princip filozofije, ako je istinito, već zato također i lažno, ukoliko postoji samo kao načelo ili princip«. ⁹ Što to znači za poimanje prostora ne može se pokazati utoliko ukoliko se ne prikaže vezivna snaga spekulacije koja čini mogućim da se samorazvitkom pojma duha ospolji i prostor kao jedan od načina na koje sami duh jest.¹⁰ Ako je kod Kanta bitni slijed: prostor (i vrijeme) – kategorije – ideje; kod Hegela on mora biti bitak – prostor – duša. Što je za Kanta apriornost, za Hegela će biti *neposrednost* ili apstrakcija.

Bitno progresivistički karakter duha podrazumijeva kretanje od apstraktnog ka konkretnom. Put toga razvitka označen je kao spekulacija: način na koji duh iz samog sebe razvija vlastita određenja naporom pojma. Prije svega, od interesa je uvidjeti način na koji se pojam prostora može kontekstualizirati s obzirom na ideju samorazvitka ideje, a ne s obzirom na nekakva »mjesta« u Hegelovim tekstovima. Napokon, riječima samoga Hegela:

»Pravi oblik, u kome egzistira istina, može da bude samo njezin znanstveni sistem.«¹¹

Taj znanstveni sistem izložen je kroz tri bitne cjeline – znanost logike, filozofija prirode i filozofija duha. Temeljni je zadatak logike pokazati kako se

2

Platon, *Timaj*, prevela Marjanca Pakiž, Niro Mladost, Beograd 1981., 52b–52c.

3

Aristotel, *Fizika*, preveo Tomislav Ladan, Globus, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1988., 211a1–5.

4

Ibid., 212b27–29.

5

Usp. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Fenomenologija duha*, preveo Milan Kangrga, Naklada Ljevak, Zagreb 2000., str. 65ff.

6

Isaac Newton, *The Mathematical Principles of Natural Philosophy*, preveo Andrew Motte, Daniel Adee, New York 1846., str. 77.

7

Immanuel Kant, *Kritika čistog uma*, preveo Viktor D. Sonnenfeld, Nakladni zavod Matice

hrvatske, Zagreb 1984., str. 35. Nešto kasnije: »Pod *transcendentalnim tumačenjem* razumijevam objašnjenje pojma kao načela, iz kojega se može uvidjeti mogućnosti drugih sintetičnih spoznaja a priori.« Vidi: *ibid.*, str. 36.

8

G. W. F. Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, primjedba uz § 384.

9

G. W. F. Hegel, *Fenomenologija duha*, str. 17.

10

»Izobražena spoznaja misaonih odnosa prvi je uvjet da se neki filozofijski fakat ispravno shvati. No sirovost se misli principom neposrednog znanja ne samo izričito opravdava nego se čini zakonom.« Vidi: G. W. F. Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, str. 16.

11

G. W. F. Hegel, *Fenomenologija duha*, str. 5.

ono duhovno od najapstraktnijih odredaba kreće k najkonkretnijim i u sferi čistoga mišljenja prikazati isti onaj put koji duh prelazi u sferi prirode i sferi vlastitog samorazumijevanja kao duha. Logičko samokretanje jest samokretanje od nužnosti k slobodi, tj. od slobode koja sebe samu još uvijek ne razumije kao slobodu – te se stoga sebi pojavljuje kao nužnost – do slobode koja samu sebe zna, prihvaća i hoće kao slobodu i ništa osim slobode.

Neposrednost bitka

Logika počinje od čistoga bitka koji je isto što i čisto ništa: gola apstrakcija bez ikakvih određenja, puka jednakost sa samim sobom koja tek u posredovanju uspijeva postići vlastitu višu istinu.¹² Kao takav, bitak je čista nužnost ili apsolutna objektivnost. Dakako, bitak je početak sa stanovišta temporalne sukcesije. Po redu vremena, ono prvo je ono nužno. S druge strane, ontološka sukcesija podrazumijeva da je po redu pojma ono *prvo* upravo ono slobodno. Drugim riječima, znanost logike prikazuje kategorijalnost slobode u njezinu samorazvitku od apstraktne nužnosti do zbiljske slobode u apsolutnoj ideji. Isti taj samorazvitak slobode (ili duha) koji je obrazložen u znanosti logike, prikazan je i u filozofiji prirode, kao što ga, na način ozbiljujuće i osvješćujuće duhovnosti, pokazuje i filozofija duha. Odnos između temporalne i ontološke sukcesije u isto je vrijeme odnos između filozofije i empirije:

»Filozofija ne samo da mora biti u skladu s prirodnim iskustvom nego i *postanak i razvijanje* filozofijske znanosti ima za pretpostavku i uvjet empirijsku fiziku. No, jedno je tok postanka i predradnje neke znanosti, a drugo je sama znanost.«¹³

U samoj znanosti temeljni uvjet ne može biti empirija, nego samo *nužnost pojma*, koja i dopušta da nečega poput empirije uopće bude.

Priroda je ideja u formi drugotnosti. Ideja tu opstoji kao ono negativno sebe same ili kao sebi izvanjska. Izvanjskost sačinjava određenje u kojemu ideja opstoji kao priroda. Taj vanjski karakter ideje u sferi prirode uvjetuje da pojmovna određenja imaju *privid* ravnodušnog opstojanja i upojedinjavanja. Stoga priroda u svojoj egzistenciji ne pokazuje slobodu, nego nužnost i slučajnost.¹⁴ Vanjski oblik znači da bitak prirode ne odgovara njezinu pojmu te je priroda »nerazriješeno proturječe«. Ako je bitak ono prvo, onda je priroda ono što je već posredovano. Kao drugobitak ideje, ona već podrazumijeva rad pojma. Međutim, neposrednoj svijesti (osjetilnoj) priroda se pokazuje upravo kao ono neposredno, prvo, kao bitak. Filozofska svijest, nasuprot tome, razumije drugotnost kao rezultat negacije, tj. posredovanja:

»Posredovanje je, naime, započinjanje i uznapredovalost do nečega drugoga, tako da je to drugo samo utoliko ukoliko se došlo do njega od nečega što je prema njemu prvo.«¹⁵

Priroda se pojavljuje kao ono drugo samo zato što se čisto mišljenje u sferi logike spram prirode pojavljuje kao ono prvo. Utoliko je priroda u isto vrijeme negacija logike, ali i njezino ozbiljenje u procesu ukidanja.

Priroda je, u biti, nemoćna ostati vjerna pojmovnim određenjima. Njezin način egzistencije takav je da ona ne može postići jedinstvo pojma i egzistencije, ne može pokazati izvornu slobodnost koja čini temelj svake nužnosti. Zbog toga ona iznevjerava u zadatku koji ima ozbiljiti, naime, prikazati vlastite stupnjeve kao spekulativnu igru slobode i nužnosti. Hegelova podjela filozofije prirode na mehaniku, fiziku i organiku jednim je dijelom posljedica povijesnih transformacija vezanih za prirodoznanstvenu spoznaju, a drugim je dijelom sustavni izraz koncepta samorazvitka pojma. Bitna tematizacija pojma prostora u njegovu najapstraktnijem određenju pripada mehanici. Kao

što je čisti bitak neodređena i jednostavna neposrednost, čista apstrakcija, tako je prostor prvo ili neposredno određenje prirode, apstraktna općenitost njezina bitka izvan sebe, indiferentnost bez posredovanja.

Za Hegela rasprava o prostoru može otpočeti samo na tlu objektivirane ideje, ali objektivirane na *ideji neprimjeren način*, na način bitka-izvan sebe, prirodnosti kao osebjune *otpalosti*. Premda se pojam otpalosti prije može dovesti u svezu sa Schellingovom filozofijom,¹⁶ temeljna pretpostavka obje koncepcije počiva na ideji neprimjerenosti ideje samoj sebi.¹⁷ Ova neprimjerenost nije neki nedostatak prirode, nego je intrinzični izraz njezine biti. Drugotnost je noseći princip prirodnosti, odnosno, drugotnost je fundamentalni izraz duha kao prirode. Od interesa je ovdje faktum da Hegel ne eksplicira pojam prostora unutar znanosti logike, nego u okviru filozofije prirode. Hegelova logika nema više ništa od karaktera prijašnjih logičkih razmatranja, ona je po svojoj biti ontologika, identitet bitka i mišljenja, nužnosti i slobode. Kod Kanta tematizacija prostora u bitnome pripada »metafizičkim« razmatranjima, točnije: ispitivanju ljudske subjektivnosti.¹⁸ Kod Hegela ona ne pripada ni sferi ontologike ni sferi filozofije duha. Zbog čega, dakle, Hegel ne problematizira prostor u logici?

Odgovor je srazmjerno jednostavan. Zato što prostor ne pripada elementu čistoga mišljenja! Ova tvrdnja doima se gotovo neozbiljno samorazumljivom, no u njoj se krije Hegelov odmak od Kantove koncepcije ne samo u pogledu pojma prostora nego u pogledu razumijevanja biti odnosa između subjektivnog i objektivnog. Za Hegela prostor više nije način na koji su nam date stvari niti način na koji nam se one pojavljuju. Nema tu više »transcendentalnog idealiteta« i »empiričkog realiteta«. Prostor je naprosto apstrakcija, bez subjektivnog predznaka:

»Ako se ne gleda na ono što u Kantovu pojmu pripada subjektivnom idealizmu i njegovim određenjima, onda preostaje ispravno određenje da je prostor prosta forma, tj. *apstrakcija*, i to apstrakcija neposredne *spoljašnjosti*.«¹⁹

Prostor *ne pripada* subjektivitetu čovjeka. On tom subjektivitetu prethodi u temporalnom smislu, ali ga i pretpostavlja u ontološkom.

12

Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Nauka logike*, I tom, preveo Nikola Popović, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1975. Logiku čini »izlaganje boga kakav je on u svojoj vječnoj suštini prije stvaranja prirode i jednog konačnog duha«. Vidi: *ibid.*, str. 53.

13

G. W. F. Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, primjedba uz § 246, str. 206.

14

Ibid., § 248, str. 207.

15

Ibid., primjedba uz § 12, str. 42.

16

Schellingov koncept otpada, otpadanja (*Abfall*) počiva na pretpostavci kako je apsolut ono jedino realno, što znači da konačne stvari to nisu i ne mogu se temeljiti u »prenošenju« realiteta na njih, nego samo u udaljavanju i otpadanju od njega. Usp. Friedrich Wilhelm

Joseph Schelling, »Filozofija i religija«, u: Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, *O bitstvu slobode*, preveo Branko Despot, Cekade, Zagreb 1985., str. 173. Nasuprot njegovu stavu kako od apsolutnog do zbiljskog nema nikakvog kontinuiranog prijelaza može se istaknuti glasoviti Hegelov princip *Što je umno, to je zbiljsko; a što je zbiljsko, to je umno*.

17

Usp. G. W. F. Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, primjedba uz § 248, str. 207.

18

Tako Hegel primjećuje kako je već kritička filozofija uistinu preinačila metafiziku u logiku, ali je logičke odredbe subjektivirala u strahu od objekta. Usp. G. W. F. Hegel, *Nauka logike*, I tom, str. 54.

19

G. W. F. Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, primjedba uz § 254.

Prostor uopće nije tlo duhovnog *qua* duhovnog! Prostor jest tlo duhovnog kao *prirodnog*, tj. duhovnog koje sebe ne razumije i ne ozbiljuje kao duhovno. Područje prirode je područje drugotnosti, područje u kojemu duh – koji je sebe izlagao u medijumu čistoga mišljenja unutar znanosti logike – *otpada* od elementa čistote i pojavljuje se sebi samom kao ono vanjsko, kao ono drugo, drugačije, gotovo *tude*. Dakako, ovo otpadanje ne treba shvatiti u smislu Schellingova »skoka«, nego u smislu Hegelova *aufhebung*-a.

Prostor kao mogućnost

Dakle, spekulativna filozofija ne razumije prostor kao nešto subjektivno. Jednako tako, odbija ta filozofija i princip razmatranja prostora kao *mjesta* te se prostorne točke ne mogu odrediti kao pozitivni elementi prostora. Prostor je samo mogućnost – to znači da je apsolutno kontinuiran. Točka je zapravo *negacija prostora* koja se u njemu samom postavlja. Prostor je tako čisti kvantitet, ali ne više kao *logičko* određenje, nego kao bitkujući neposredno i izvanjski. Priroda ne započinje kvalitetom, kao što je to slučaj kod pojma bitka, nego kvantitetom. Bitak je ono prvo i neposredno te se prvotno i izražava kroz kvalitet, dok je prostor ono u sebi već posredovano, izvanjskost i drugotnost. Čisti kvantitet prostora upravo jest ono što čini izlišnim *lokalizaciju* prostora jer se zasniva na istom razumijevanju odnosa između kontinuiteta i diskrecije koje pokazuje logička analiza pojma kvantiteta:

»Antinomija prostora, vremena ili materije u pogledu njihove djeljivosti u beskonačnost ili pak njihova sastojanja od nedjeljivih dijelova nije ništa drugo nego tvrđenje kvantiteta jedanput kao kontinuitivnoga, a drugi put kao diskretnoga.«²⁰

Kao čisti kvantitet, prostor je prije svega pojam te u sebi ima razlike pojma: to su najprije dimenzije (koje su bez određenja), a zatim i bitno određene razlike kao točka, pravac i ravnina. Točka nije pozitivni element prostora, nego njegova negacija. Kao negacija prostora, ona je i sama prostorna te samu sebe ukida, a ova prostornost točke jest linija, dok ravnina predstavlja – s jedne strane – određenost spram linije i točke, ali isto tako i ukinutu negaciju prostora.²¹

Dok se prostor postavlja kao apstraktni objektivitet, dotle je vrijeme apstraktni subjektivitet. U ovoj tezi nazire se odjek Kantova razlikovanja prostora kao forme svih pojava izvanjskih osjetila i vremena kao forme unutrašnjeg osjetila.²² Hegel navodi:

»Vrijeme je poput prostora, *čista forma osjetilnosti* ili *zrenja*, neosjetilna osjetilnost – ali kao što se prostora ništa ne tiče razlika objektiviteta i svijesti, koja je subjektivna prema tom objektivitetu, tako se ona ništa ne tiče ni vremena. Ako se ta određenja primijene na prostor i vrijeme, onda bi prostor bio apstraktni objektivitet, a vrijeme apstraktni subjektivitet.«²³

Kao čisti negativum, prostor jest prelaženje u vrijeme. Postavljeni identitet prostora i vremena je mjesto, a proizvođenje sebe prostora u vremenu i vremena u prostoru jest kretanje. Momenti pojma prirode nadalje se razvijaju sukladno samome pojmu.

Razvitak pojma prirode pokazuje kretanje od pojma prostora do pojma roda. To kretanje omogućuje shvaćanje prirode kao sustava stupnjeva koji

»... nužno proizlaze jedan iz drugoga, a od kojih je idući istina onoga iz kojega rezultira, ali ne tako da se jedan iz drugoga proizvodi *prirodno*, nego iz unutrašnje ideje koja sačinjava osnovu prirode.«²⁴

Od iznimne je važnosti naglasiti da samo stupnjevanje pripada *pojmu* jer je »samo njegova promjena razvitak«. Princip promjene nije priroda: ona je

samo *izraz* razvitka pojma. Jedini nositelj svake promjene jest pojam i samo je promjena pojma u svojoj biti *razviće konkretnog*. Razviće konkretnog u sferi prirode vrhuni u procesu roda.

Hegel navodi da je ono najviše do čega priroda dotjeruje u svojoj egzistenciji život,

»... ali kao prosto prirodna ideja, on je predan neumnosti spoljašnjosti, a individualni je život opterećen jednom njemu drugom pojedinačnošću, dok je, naprotiv, u svakoj duhovnoj manifestaciji sadržan moment slobodnog odnosa prema samome sebi.«²⁵

Život je, tako, prirodna ideja koja je još uvijek uronjena u izvanjskost, ali u isto vrijeme predstavlja polazišnu točku za ono duhovno.²⁶ Proces roda nužno vodi filozofiji duha, odnosno sferi u kojoj se duh iz svoje otuđenosti, drugotnosti, otpuštenosti u prirodu, vraća samome sebi *kao duhu*. U obujmu filozofije duha, ono duhovno pokazuje se i samorazumijeva *kao* ono duhovno.

Tri stupnja neposrednosti

Ako je bitak *apsolutna neposrednost*, čista apstrakcija u formi čistoga mišljenja; ako je prostor *apstraktna općenitost i neposredno određenje prirode*; onda je pojam duše *neposrednost u sferi duhovnog*. Pojam prostora izražava neposrednost pojma prirode: u njemu je sadržana prva odredba duha koji je sama sebe iz sfere čistoga mišljenja otpustio u vlastiti drugobitak. Duh se kao priroda pojavljuje najprije kao prostor. Jednako tako, pojam duše je prvi način na koji se duh sebi pojavljuje nakon povratka iz prirode. Kao istina prirode, duh je *postao* – time se sama priroda ukida kao ono neistinito. Na taj se način duša pokazuje kao postali duh, isto kao što je prostor drugotnost ideje. Duh ima prirodu kao svoju pretpostavku *za nas*, on je istina prirode te time i njezino apsolutno prvo. Priroda prethodi duhu temporalno, ali duh prethodi prirodi ontološki.

Dakle, na djelu su tri stupnja neposrednosti. Najprije bitak, koji je apsolutna neposrednost početka te time neposrednost uopće. Pojam bitka ne samo da otvara polje znanosti logike nego je u njemu sadržana ideja početka uopće – »u pojmu početka leži to da je on bitak«. Na drugoj stanici kao temeljni izraz neposrednosti pojavljuje se pojam prostora. Prostor je – s jedne strane, unutar filozofije prirode – neposrednost i apstraktna općenitost koja odgovara općenitosti pojma bitka. S druge strane, prostor je isto tako – unutar cjeline sistema – već rezultat čitavog niza posredovanja u logičkom elementu te je, kao takav, višestruko posredovan. Utoliko se prostor pokazuje kao posredovana neposrednost koja još uvijek nije svjesna vlastite posredovanosti.

20
Ibid., primjedba uz § 100, str. 116.

21
Usp. *ibid.*, § 256, str. 214. Prema Hegelovu uvjerenju, linija se ne sastoji od točaka niti ravnina od linija: linija je točka koja sebe ukida i koja je »izvan sebe«. Jednako je tako u odnosu između linije i ravnine.

22
Usp. I. Kant, *Kritika čistog uma*, str. 41–45.

23
G. W. F. Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, primjedba uz § 258, str. 216.

24
Ibid., § 249, str. 208.

25
Ibid., primjedba uz § 248, str. 207.

26
Život kao kategorija prirode razlikuje se od logičke ideje života i života kao elementa duha.

Napokon, pojam duše jest rezultat kako posredovanja u sferi logičkog, tako i posredovanja u sferi prirodnog te se može odrediti kao dvostruko posredovana neposrednost.

Duša jest »prirodni duh« – ona je (subjektivni) duh u njegovoj neposrednosti. Duh je istina prirode, nužno razrješenje kontradikcija onoga prirodnog. Budući da se tek u sferi filozofije duha pokazuje duh samome sebi kao duh, doživljava on samog sebe kao ono što je *postalo*. Kao ono postalo, duh se kroz moment duše očituje na *neposredan* način. Dakako, duhu kao duši (u temporalnom smislu) prethodi čitav niz logičkih i prirodnih momenata, no on po prvi puta sebe vidi u formi koja pripada onom duhovnom te je zato neposredan, iako je ta neposrednost – *en gros* – dvostruko posredovana.

»Stoga postali duh ima taj smisao da se priroda sama po sebi ukida kao ono neistinito i da tako duh sebe pretpostavlja kao ovu *jednostavnu* općenitost koja u tjelesnoj pojedinačnosti više ne *bitkuje izvan sebe*, nego u svojoj konkrekciji i totalitetu, a u toj općenitosti on je *duša*, još ne duh.«²⁷

Dakle, duša je postali duh. Ta odredba ne ističe samo »imaterijalitet« duše za sebe – ona je opći imaterijalitet prirode, »spavanje duha«. U pojmu duše stječu se imaterijalitet i totalitet prirode. Ono najviše do čega dopjeva priroda – koja se filozofskoj spoznaji otvara najprije pojmom prostora – jest pojam života koji se kroz proces roda i suptilnu igru pojedinačnog, posebnog i općeg razvija do pojma duše kao usnulog duha. Sam život ne može se *uznijeti* do stupnja usnulog duha, on je najviši domet prirode koji predstavlja polaznu točku za povratak duha samom sebi. Početak tog povratka *ne može* pasti u filozofiju prirode, nego samo u njezinu višu istinu:

»Duh je egzistentna istina materije da sama materija nema istine.«²⁸

Pojam duše kao negacija prirode u isto vrijeme reprezentira i njezin totalitet. Priroda se u pojmu duše ukida i ozbiljuje:

»Uistinu je u ideji života *po sebi* već ukinut bitak-izvan-sebe prirode, a pojam, supstancija života, jest kao subjektivitet, ali samo tako, da egzistencija ili objektivitet ujedno još pripada onom bitku-izvan-sebe. Ali u duhu kao u pojmu čija egzistencija nije neposredna pojedinačnost, nego apsolutni negativitet, sloboda, tako da je objekt ili realitet pojma sam pojam, bitak-izvan-sebe, koji sačinjava osnovno određenje materije, rasplinuo se sasvim u subjektivni idealitet pojma, u općenitost.«²⁹

Ono *bitkovno* duše – odnosno, ono apstraktno i neposredno – izraženo je stavom o duši kao općem imaterijalitetu prirode. Duša jest *supstancija!* Ona se mora *subjektivirati*:

»... sve stoji do toga da se ono istinito shvati i izrazi ne kao *supstancija* nego isto tako kao *subjekt*.«³⁰

Put subjektiviranja supstancije vodi od prirodne duše, preko one koja osjeća, do zbiljske. Daljnji razvitak filozofije subjektivnog duha od antropologije vodi k fenomenologiji i napokon psihologiji.

Osebujna analogija između bitka, prostora i duše pokazuje ne samo jedinstveni karakter Hegelova filozofskog projekta nego može poslužiti kao izvanredna ilustracija principa spekulacije. Spekulacija nije samo metoda nego je i »duša predmeta« – ona pokazuje kako je moguće da se ono supstancijalno u isto vrijeme pojmi kao ono subjektivno, kako da se ono umno odredi kao zbiljsko, a zbiljsko kao umno. *Movens* spekulativnog samokretanja duha jest osebujni nemir pojma, moć negativiteta da u onome neposrednom uvidi posredovanje. Posredovanje nije nešto izvanjsko, što ne bi bilo sadržano u samom pojmu, nego se ono uvijek očituje kao samo-posredovanje. Dijalektički

krug krugova u svakom segmentu izlaganja duhovnog pokazuje put razvitka od apstraktnog ka konkretnom, od nužnosti k slobodi. To znači da svaki od tih segmenata počinje onim momentom koji predstavlja neposrednost u vlastitoj regiji egzistencije. Bitak jest apsolutna neposrednost. Prostor je posredovana neposrednost, ono bitkovno prirode. Duša je ponovno posredovanje prirode duhom, objava duha kao postalog.

Put od apstraktnog ka konkretnom, od supstancije k subjektu, od nužnosti k slobodi nije put od jedne do druge točke. Nije to ni put koji se može prijeći i ostaviti za sobom. To je put koji se uvijek iznova prelazi unutar pojma, apsolutni singularitet koji iz sebe proizvodi mnoštvo. Utoliko ni prostor više ne može egzistirati kao kartezijanska ideja *res extensa* spram koje postoji i *res cogitans*. Naprotiv, *res extensa* se naporom pojma iz sebe same razvija u *res cogitans* kao vlastitu višu bit jer je ova potonja u prvoj već sadržana. Priroda prethodi duhu samo u temporalnom smislu, dočim je sama priroda duh. Stoga Hegelu nije potreban nikakav oblik »naknadnog posredovanja«, ne treba mu *deus ex machina*. Posredovanje je sami način na koji duh uopće jest, njegova vlastita bit. Ono stoji na početku, ne manifestira se *post festum*. U bitku je već sadržano posredovanje koje vodi k ideji, u prostoru posredovanje koje vodi procesu roda, u duši posredovanje koje će u konačnici dovesti do apsolutnog znanja, do filozofije. Apsolutna neposrednost bitka, posredovana neposrednost prostora te dvostruko posredovana neposrednost duše dijelom su istog procesa kojim duh dolazi do spoznaje o sebi kao duhu, a time i do svijesti da je njegova vlastita bit – sloboda.

Mina Đikanović

Being – Space – Soul

Hegel's Thematization of Space as Abstract Universality

Abstract

Hellenic philosophers were not familiar with the phenomenon of space as an abstraction, but only of place as a completely occupied space. Newton's thematization and Modern philosophy had for the very first time allowed the abstract determination of space and time. In Kant's philosophy, self-evident objectivity of Newtonian space is transformed into a priori subjectivity of space as pure form of intuition. For Hegel, space is a pure abstraction, the very first determination of nature. The author examines Hegel's understanding of space in analogy to being as the first moment of science of logic and soul as the first moment of philosophy of spirit. Being, space and soul designate first abstractions which – by the paradigm of pure necessity – contain the whole categoriality of freedom. Philosophy of nature begins with concept of space and ends in process of the genus, discovering the freedom as its very substrate. That allows for pure abstractness of space as res extensa to develop into concreteness of res cogitans.

Key words

Georg Wilhelm Friedrich Hegel, spirit, space, being, soul, abstractness, concreteness

27

G. W. F. Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, § 388, str. 334.

28

Ibid., primjedba uz § 389, str. 335.

29

Ibid.

30

G. W. F. Hegel, *Fenomenologija duha*, str. 12–13.